

Kriminalno vedenje in kulturni pritiski

Zoran Kanduč*

V članku so opisane in pojasnjene nekatere povezave med kriminalnim (in odklonskim) vedenjem in kulturnimi (kriminogenimi) določevalnicami. V kratkem je povzeta Durkheimova teorija o anomiji. Osveščene so nekatere ključne teme vladajoče kulture, na primer vrednota uspešnosti, egoizem (kot normativni pojav) in zamisel o kontingentnosti človeškega in družbenega življenja. Omenjena je tudi možnost kriminogenih učinkov zgledov, ki jih dajejo nosilci družbene moči.

Ključne besede: kriminalna sociologija, odklonsko vedenje, kriminaliteta, kulture, vrednote, kriminogeni dejavniki.

UDK: 343.97+316.75

Uvodna opazka

Kulturni "pritiski" - ne glede na to, kako jih opišemo in razložimo - ne učinkujejo ločeno od ekonomskih silnic (čeprav je izključno od kulturno "skonstruiranih" označevalnih mrež odvisno, kako bodo osrednje ekonomske spremenljivke v družbi dojele in ovrednotene). Vladajoče kulturne vrednote - zavezujoči življenjski ideali in cilji - in veljavne norme so namreč vselej določene z vladajočim produkcijskim načinom. Za kapitalistično gospodarsko ureditev so značilne kulturne vsebine, ki imajo vsekakor pomembne kriminogene učinke.¹ Te kulturne določilnice prevladujejo tudi v sodobni slovenski družbi - še posebej po meščanski kontrarevoluciji -, zato bi bilo povsem neustrezno opisati sedanje stanje kot nekakšen "vrednotni vakuum".² Ravno zato jim bomo v nadaljevanju namenili posebno pozornost.

Naj uvodoma opozorimo samo še na nekatere osrednje značilnosti pozno-moderne kulture. Na prvem mestu bi morda kazalo omeniti naraščajočo fragmentacijo ("drobljenje") in diferenciacijo (razločevanje) kulture. Ta dva povezana pojava sta

¹ Za kapitalistično družbo je značilno, da v njej prevladujejo razmerja, ki jih oblikuje (ali določa) ekonomska racionalnost. Ta razmerja bistveno zaznamujejo življenja in dejavnosti ljudi, njihove lestvice vrednot in temeljne predstavno-pojmovne "sheme", skozi katere doživljajo (in osmišljajo) svoje neposredne izkušnje. Ekonomska racionalnost - utelešena v logiki kapitala - je "podzvrst" instrumentalne (ali utilitarne) racionalnosti. Označuje jo težnja k maksimalni učinkovitosti uporabljenih produkcijskih "faktorjev". Učinkovitost v ekonomskem smislu je merjena z dobičkom na enoto živega ali mrtvega dela (predvsem v obliki gibljivega in fiksiranega kapitala).

² Takšen opis splošnega kulturnega stanja si prizadevajo vsiliti predvsem klerikalni krogi. Ti si namreč želijo doseči prevladujoči ideološki položaj ("hegemonijo") v "posocialistični" slovenski družbi.

posledici notranje raznolikosti (in "fluidnosti"³) družbene strukture. Poudarja se pomembnost različnosti in raznorodnosti (za razliko od enakosti in standardizacije), čeravno je obdobje, v katerem živimo, obenem tudi čas znova prebujenih - napadalnih in obrambnih (razlika najpogosteje ni bistvena⁴) - nacionalizmov, šovinizmov in rasizmov, religioznih "fundamentalizmov", moralnih ("novoviktorijanskih") konservativizmov, primitivnih antikomunizmov⁵ in drugih oblik mržnje do onih, ki so drugačni od -

³ "Fluidnost" družbene strukture ima pomembne učinke na proces socializacije (udružbljanja, podružbljanja ali - grobo rečeno - moralne "dresure" odraščajočih bitij). Na primer: Kako naj starši (in njihovi vzgojiteljski nadomestki) vzgajajo otroke, ko pa ni nikomur zares jasno, kaksen bo svet (makrosocialni "okvir"), v katerega se bodo morale zaenkrat še nedoletne osebe vključiti v svojem odraslem obdobju?

⁴ Vsak nacionalizem (šovinizem ali rasizem) se običajno sam opredeli kot "obrambna reakcija" na določeno nevarnost, ki ima svoj "epicenter" v skupini drugih ali drugačnih ljudi (ne glede na to, ali je merilo za določanje drugačnosti barva kože, jezik, vera, etnična - ki ji v tukajšnjih krajih pravijo "narodna" - pripadnost, nacionalnost ali kaj drugega). Ob tem je treba upoštevati, da nacionalizem (oziroma vsaka druga oblika diskriminacije) utruje družbeno stabilnost v kapitalističnem gospodarstvu. Razredna struktura kapitalistične družbe namreč ustvari - socialnopsihološko - stanje, v katerem ima sleherna statusna skupina globoko vkoreninjeno potrebo po kompenzaciji občutij inferiornosti (in zavisti) v odnosu do vladajočih elit. Občutek manjvrednosti - obenem s frustracijami, resentimenti, sovražnostjo do vladajočih in drugimi reaktivnimi emocijami - se "nevtalizira" z občutkom večvrednosti (in prezira) v odnosu do družbenih skupin, ki so umeščena nižje v hierarhični statusni "lestvici" (na primer do balkanskih "južnjakov" ali "čefurjev"). Prim. Hunt, str. 200-201.

⁵ "Antikomunizem" je pravzaprav ideologija, ki si prizadeva opravičiti kapitalizem. Antikomunizem je bil praviloma retorično orožje, s katerim so se (in se še vedno) konservativne sile ideološko vojskujejo s politično - komunistično in nekomunistično - levičo, ki stremi k bolj pravični, človeški in demokratični industrijski družbi, v kateri bi imela ekonomska racionalnost skrajno omejeno vlogo. V luči te apologetske ideologije je že kritika antikomunizma

že "po definiciji" - superiorne večine. Globalna informacijska in komunikacijska omrežja preplavljajo celo najbolj izolirane kulturne enklave: sporočila, ki jih širijo lahko razvedrilni MTV, ameriške limonadne nadaljevanke in nanizanke, ideološko pristranski CNN in drugi - pretežno komercialni - satelitski televizijski programi, segajo tako rekoč v sleherni, še tako zakotni zaselek. V njih nesporno dominira ameriški propagandni kolos, najbrž najmočnejši, najsrljivejši in najprepričljivejši stroj za indoktrinacijo ("pranje možganov") v vsej človeški zgodovini (namara "najlepsi" dokaz, da je moč argumentov praviloma določena z argumenti - gospodarske, politične in vojaške - moči). Tradicionalna pojmovanja nekaterih osrednjih prvin človekovega (vsakdanjega) življenja⁶ bledijo in se umikajo novim. Uveljavlja se svojevrstni kulturni eklekticizem.

Vendar pa bi moral biti pri preučevanju in vrednotenju - vsaj na deklarativni ravni zelo hvaljenega - multikulturalizma nadvse previdni (in celo zadržani). Govorjenje o strpnosti, množičnosti in raznolikosti kulturnih vsebin in življenjskih slogov namreč vseskozi poteka v zlovesči senci nevrashljivega (svetovnega in nacionalnega) gospostva kapitalne "logike". Funkcionalni "imperativi" kapitalističnega gospostva postavljajo omejitve političnemu odločanju, norčujejo se človekovi svobodi, iz normativne zamisli o človekovih pravicah naredijo bedno zapakirani ideološko-tolažilni oblič, čedalje številčnejše skupine ljudi izrinjajo na družbeno obrobje in jih izključujejo iz osrednjih tokov družbenega življenja, požvižgajo se na zahteve ekološke racionalnosti, poglobljajo in utrjujejo družbene neenakosti, iz politične demokracije (v kateri prevladujejo stranke, ki vse po vrsti sprejemajo notranjo logiko kapitala kot neproblematično "zgorajo premiso") pa dela groteskno samozadostni

ožigosana kot simpatiziranje s sataniziranim komunizmom. Antikomunizem praviloma izhaja iz zelo zmaličene in selektivne slike tako imenovanih socialističnih (ali "komunističnih") družb. Običajno prezre njihove pozitivne dosežke, po drugi strani pa vso pozornost usmeri na njihove negativne plati. Najpogosteje ignorira dejstvo, da so "komunistične" sile prišle na oblast v deželah, ki so bile često zaznamovane z ekonomsko nerazvitostjo, imperialističnim izkoriščanjem, državljansko vojno in/ali tujo vojaško intervencijo. Zanimivo je, da se antikomunizem osredotoči zgolj na zlorabe politične oblasti v "socialističnih" režimih, ne omenja (kaj šele obsoja) pa pogosto še mnogo hujših zlorab in nasilja v desničarskih diktaturah, ki so navzlic množičnim in sistematičnim kršitvam človekovih pravic vseskozi uživale podporo ZDA in drugih vplivnih zahodnih držav.

⁶ Mislimo predvsem na pojave, kakršni so delo, prosti čas, spolnost, droge, zdravje, ljubezen, intimnost, zasebnost in tako dalje.

teater. Morebitne - zaenkrat še zelo redke (vsaj v zahodnih razvitih družbah) - odklone ali posamične primere neubogljivosti kapital surovo kaznuje,⁷ predvsem z neznosno ekonomsko in socialno krizo.

Kriminologija in kriminogene kulturne spremenljivke

Kriminogene učinke družbeno-kulturne strukture je prvi popisal in razložil slovit francoski sociolog Emile Durkheim.⁸ Svoja spoznanja je povezal v teorijo o "anomiji". Durkheim jo je razvil na podlagi specifičnega razumevanja človeške narave (ki je v bistvu enaka pri vseh ljudeh). Po njegovem mnenju človek ne more biti srečen, če njegove potrebe niso usklajene s sredstvi, ki jih ima na voljo. Pri tem je treba razlikovati med telesnimi in "moralnimi" - psihičnimi in družbenimi (ali, še natančneje, "družbenopsihološkimi") - potrebami. Prvim postavlja meje organizem. Omejene so torej že na biološki (ali naravni) ravni. Drugim pa lahko - ne pa nujno - postavi meje samo družba. In prav tu se skriva ključni problem. Kako določiti "količino" blaginje, ki naj si jo ("legitimno") želi človeško bitje? V njegovem organizmu ni ničesar, kar bi lahko omejilo tovrstne težnje. V odsotnosti zunanje urejevalne ("regulativne") sile je človeško "sebstvo" nepotešljivo brezno brez dna. Neomejene želje pa so vir bolečine. Ker nenehno presegajo sredstva, ki so na voljo, jih ni mogoče zadovoljiti. Če človek zasleduje cilj, ki je po definiciji nedosegljiv, se - najbrž nehote in nevede - obsodi na večno nesrečo, boleč nemir in nedokončano gibanje (ki pa spominja na cepetanje na mestu, saj je razdalja do neskončnega cilja vselej ista, ne glede na pot, ki si jo izbere). Več ko ima, več hoče imeti, saj zadovoljitev ne zaustavi toka želje, ampak spodbudi nove potrebe.

Meja za družbenopsihološke potrebe lahko pride torej le od zunaj. To je lahko le moralna sila - namreč sila, ki je subjektivno pripoznana kot pravična (avtoriteta, ki jo posameznik spoštuje in se ji podreja spontano) -, ne pa fizična prisila (ali strah pred nevšečnimi posledicami). Taka "sila" lahko izvira le iz družbe. Družba lahko omeji posameznikove želje neposredno (in kot celota), ali pa posredno prek svojih političnih organov. Le

⁷ "Dejstvo, da če ne upoštevamo omejitev, ki jih postavlja kapital, 'res sledi' kriza, nikakor ne 'dokazuje', da je nujnost teh omejitev objektivna nujnost ekonomskega življenja ('ne smeš porabiti več, kot proizvedeš', itn.); prej je treba to dojeti kot dokaz privilegirane položaja kapitala v ekonomsko-političnem boju, tako kot tedaj, kadar ti močnejši grozi, da boš, če boš storil X, kaznovan z Y, in ko potem storiš X, res sledi Y" (Žižek, str. 103).

⁸ Povzemamo po Durkheim (1969), str. 523-533.

družba lahko postavlja pravna pravila in, ne nazadnje, določi nagrade, ki jih ponudi različnim družbenim skupinam (za njihove produktivne storitve) v imenu skupnih koristi (*common good*). Anomija (*anomie*) je stanje, v katerem družba - zaradi ekonomske krize ali nenadne tranzicije - ne zmore več disciplinirati svojih članov. Individualni apetiti tedaj ne priznavajo več - tradicionalnih - regulativnih standardov. Omejitve človeških aspiracij so razveljavljene. V okoliščinah akutne anomije nekatere družbene skupine zelo izboljšajo svoj položaj. To zbudi zavist drugih. Človeške želje postanejo - zaradi naglega gospodarskega napredka - zahtevnejše, manj potrpežljive in nepripravljene podvreči se nadzoru. Razmere so pravzaprav paradokсне: ravno ko bi razgrete strasti potrebovale (naj)več discipline, so najmanj disciplinirane. Zadovoljitev postane tedaj nemogoča, saj ambicije vselej presejajo dosežene rezultate - ne glede na to, kakšni in kolikšni so. Edino ugodje, ki ga lahko dobi človek v tej dirki za nedosegljivim ciljem, je ugodje v dirki sami. Zato se dirka ne sme prekiniti, saj bi v tem primeru sodelujoči ostali praznih rok.

Še pomembnejša od akutne - vsaj za moderne (in pozno-moderne) družbe - je kronična anomija. Ta je reperkusija (že uvodoma omenjenega) dejstva, da vlada ne regulira ekonomskega življenja, ampak je njegov bolj ali manj ponižni sluga. Zanimivo je, da sta celo najbolj nasprotujoči si politični "šoli" - ortodoksni (liberalni) ekonomisti in ekstremni (komunistični) socialisti - enotnega mnenja, da je treba vlogo vlade ("države") skrčiti na pretežno pasivnega posrednika med različnimi socialnimi funkcijami. Klasični liberalni ekonomisti se zavzemajo za to, da bi bila vlada zgolj varuhinja individualnih (civilopravnih) pogodb. Po mnenju marksističnih socialistov pa naj bi bila vlada v prvi vrsti kolektivni knjigovodja, ki beleži zahteve porabnikov, jih prenaša proizvajalcem, zbira dohodek in ga deli po utrjenih formulah. Tako prvi kakor drugi oporekajo državi pravico, da bi si lahko podredila "nižje" družbene funkcije in jih usmerila proti skupnemu - demokratično postavljenemu - cilju.

Durkheim ugotavlja, da imajo moderne nacije en sam cilj: gospodarsko rast (ali industrijski razcvet) - v skladu z osrednjo dogmo ekonomističnega materializma. V tem pogledu se kapitalizem in "komunizem" (ali "socializem") nista razlikovala. Gospodarstvo (oziroma njegova nenehna "rast") je postalo daleč najvažnejši cilj družbe in njenih članov, ne pa sredstvo za doseganje drugih - bistveno neekonomskih ciljev (narhreč ciljev, ki jih ni mogoče vključiti v ozke okvire ekonomske racionalnosti). To je prebudilo skrajno močne - nenasitne - individualne apetite in jih osvobodilo sleherne omejujoče avtoritete. Pobožanstvenje ekonomske blaginje je posvetilo posamične interese in jih dvignilo visoko nad

človeške zakone. Sleherna omejitev individualnih aspiracij (hotenj) je zatorej dojeta kot sveto- ali bogoskrunstvo. Skorajda nesluteno inflacijo želja pa sta - še dodatno - povzročila razvoj industrijske proizvodnje in neomejena širitev trga (ki je danes že zaobsegel ves svet).

Durkheim je zelo jasno uvidel, da je moderno gospodarstvo v stanju kronične anomije. Ta se z ekonomskega področja širi - vzporedno z ekonomsko racionalnostjo - še na druga področja družbenega življenja. Pohlep se spodbuja na vseh ravneh družbene strukture. Cilji so onstran vsega, kar je mogoče doseči. Realnost je zato kaj malo vredna v primerjavi s sanjami, ki se pletejo v razgretih domišljjskih svetovih. Prebujajo se vedno nove želje po novostih in neobičajnih doživetjih. Vse to pa takoj zbledi in zgubi okus, ko postane znano. Zato so tovrstna vznemirjenja sterilna in jalova. Vse te nove senzacije - v malone neskončnih količinah - ne morejo izoblikovati trdnega temelja sreče. Človek, ki je zazrt samo v prihodnost, občuti preteklost zgolj kot zaporedje v naglici izkušenih dogodkov. Že naveličanost in dolgočasje zadoščata za razočaranje, ki se ne more znebiti občutja neplodnosti brezmejnega zasledovanja vedno novih ciljev. V takšnem moralnem stanju je morebitna ekonomska kriza vselej nekaj zelo pogubnega. Vsaka omejitev želja je namreč neprijetna že po definiciji, povečanje omejitve pa se zdi celo neznosno (če je edini cilj samo v preseganju danega, je pač sleherno nazadovanje zelo boleče).

Zgolj v grobem izrisane psihične "dispozicije" so v današnjem času že do te mere vkoreninjene v družbi, da smo navajeni o njih razmišljati kot o nečem, kar je povsem normalno (ali celo "naravno"). Zato ne preseneča, da se stalno ponavlja teza o človeški naravi, ki naj bi bila večno nezadovoljna (ali nezadovoljena), večno v iskanju napredovanja, brez olajšanja in počivanja, odločno usmerjena k zasledovanju neskončnega cilja. Hrepenenje po neskončnosti se predstavlja kot znamenje moralne odličnosti, pri čemer se seveda pozablja, da je kaj takega mogoče le znotraj družbeno neregulirane zavesti, ki povzdigne odsotnost pravil na piedestal najvišjega pravila, obenem pa - in v tem je bistvo paradoksa - zaradi tega trpi. Ekonomistična doktrina o nujnosti (ali celo zaželenosti) najbolj brezobzirnega - zlasti v odnosu do naravnih in človeških virov - in naglega napredovanja ("rasti") je postala najvplivnejša svetovna "religija": predmet globokega in iskrenega verovanja. Ker je normativni nered ("kronična anomija") najsilovitejši v polju gospodarstva, ne preseneča, da je ravno na tem - najvažnejšem - družbenem prizorišču največ človeških žrtev. Ob tem pa Durkheim ne pozabi poudariti, da je anomija najmočnejša na vrhu družbene strukture. Opraviti imamo namreč z anomijo onih, ki imajo pred sabo samo "prazen prostor". Zato ni čudno, da se v njem

izgubijo, saj na tej ravni ni sile, ki bi jih lahko omejevala. Posledice so nam - na žalost - še predobro znane.

Moderna kriminologija je tudi sicer namenjala kriminogenim učinkom kulturnih spremenljivk precejšnjo pozornost. Običajno je izhajala iz razlike med normalno kulturo in eno ali več subkulturami. Normalna kultura je bila v bistvu kultura srednjega razreda: zbirka moralnih prepričanj, ki se osredinjajo okoli poklicnega dosežka (*achievement*), zmernega (in s "poštenim" delom prisluženega) hedonizma, trdne jedrne družine in monogamne zakonske zveze.⁹ Ta kultura - v kateri bomo kajpak zaman iskali nihilistične in ironične teme delavskih subkultur - je v kriminološki optiki (ne pozabimo, da spada večina modernističnih kriminoloških teorij v "kriminologijo srednjega razreda") predstavljena kot najvažnejši odvrtačevalec od kriminalnega vedenja. Zato ni čudno, da je večina kriminalnopolitičnih predlogov usmerjenih v širjenje - protikriminalne - kulture srednjega razreda na nižje družbene sloje.

Večina kriminologov - razen morda Mertona, ki je opozoril na ("ironične") kriminogene potenciale vladajoče kulture (v okoliščinah omejenega dostopa do sredstev za doseganje predpisanih življenjskih ciljev) - se je osredotočila na problematične učinke, ki izvirajo iz napetosti med normalno kulturo in podkulturo. Tovrstna razmišljanja bi lahko označili s sintagmo "teorija kulturnega konflikta". Njihovo osrednje sporočilo bi lahko - resda precej popreproščeno - povzeli približno takole: Družbena struktura ni enotna, enovita ali vsaj poenotena. Sestavljena je iz družbenih skupin (pa tudi razredov ali segmentov), v katerih ne veljajo enaka "vedenjska pravila". Nekateri skupine vsiljujejo (ali posredujejo, zlasti v procesu - primarne in/ali sekundarne - socializacije) pravila, ki so celo v nasprotju z veljavnimi kazenskopravnimi normami. V takih primerih je vedenje, ki ga "država" določa, preganja in sankcionira kot "kaznivo" (*crime*), sprejeto z odobravanjem ali vsaj brez obsojanja v okviru posameznikove primarne "referenčne skupine". Nekaj, kar je povsem normalno znotraj ožje družbene skupine, je hudo problematično - odklonsko ali že kar kaznivo - znotraj širše družbene skupine.

⁹ "Življenje srednjega razreda je stabilno, ker imajo njegove oblike mitično moč. Te oblike tiho oblikujejo zaznave in pričakovanja. Lakota, bolezen, neznanje, zmedenost, nasilje in tveganje - ki so za večino človeških bitij v zgodovini srž njihove eksistence - so izrinjeni iz urejenih območij, v katerih žive člani srednjega razreda. Zato ni čudno, da mladi ljudje iz srednjega razreda tako težko dojemajo filozofijo, literaturo in humanistične vede različnih človeških kultur. Imajo namreč malo izkušenj o tem, kar za večino zgodovinskih ljudstev pomeni "človečnost" (Thielick, str. 3-4).

Kriminogene implikacije nekaterih osrednjih kulturnih tem

1. Uspeh

Ena izmed najpomembnejših kulturnih prvin je ideal uspeha (*success*) oziroma, drugače rečeno, osebne ("individualne") uspešnosti. Vrednota "uspeh" je *in abstracto* (beri: na ravni imaginarno-simbolnih "reprezentacij", nemalokrat pa celo v polju domnevno "strožjih" pojmovnih opredelitev) izrazito nedoločena. V bistvu lahko prejme malone katerokoli "moralno" vsebino (uspeti je pač - vsaj načeloma - mogoče v zelo različnih vlogah: kot športnik, glasbenik, estradni umetnik, znanstvenik, duhovnik, umetnik, mati, ljubimec, poslovnež ...). Vendar pa je *in concreto* - v danem družbenem in kulturnem sobesedilu torej - pomenski okvir "uspešnosti" zamejen razmeroma jasno in nedvoumno. Opredeljen je namreč predvsem v odvisnosti od dveh ključnih razsežnosti, ki se logično resda lahko izključujeta, dejansko pa je to prej izjema kakor pravilo. Po eni strani ima (oziroma, natančneje, mora imeti) uspeh gnotni¹⁰ vidik ("imeti bogastvo"),¹¹ po drugi strani pa mu pritiče prestižna ("biti cenjen v očeh drugih") ali statusna ("biti nad drugimi") razsežnost.

Takšno razumevanje uspešnosti ni seveda prav in ničemer izum sodobne družbe. Novost je pravzaprav edinole v tem, da je ideal uspeha ("success theme") posplošen.¹² Predstavljen je kot nekaj, kar naj bi dosegel vsakdo (ne glede na spol, razredni položaj

¹⁰ Bogastvo je najbolj očitni simbol uspeha. Slava, recimo, je pogosto kaj malo vredna, če ni kronana z denarjem. Denar je namreč edini Bog, ki ima zares realne učinke na razmišljanje, vrednotenje in delovanje ljudi na celi zemeljski obli. Denar je najbolj univerzalna dobrina, ki jo je mogoče zamenjati za katerokoli drugo dobrino. Je abstrakten in neoseben. Predvsem pa ne smrdi. Ne glede na to, kako je bil pridobljen - z goljufijo, krajo ali "poštenim" delom - lahko z njim kupimo vsako dobrino in vsako storitev (še posebej v anonimnih okoljih velikih mestnih središč). Govorico denarja zlahka razume vsak. Denar presega kulturne in družbene omejitve.

¹¹ Besedna zveza "imeti bogastvo" seveda ne pomeni isto kot "biti bogat". Opredelitev individualnega "bogastva" v smislu gnotne (ali "zunanje") lastnine oziroma posedovanja dobrin je pravzaprav značilnost sodobne kapitalistične kulture, ki učinkuje kot vladajoča ideologija.

¹² Domnevo o posplošenosti ideala materialne uspešnosti je treba kajpada razumeti *cum grano salis*. Zdi se namreč, da se nanaša - še vedno - v pretežni meri na moške člane družbe, medtem ko naj bi si ženska - vsaj v sobesedilu tradicionalnih socializacijskih "shem" - želela oziroma prizadevala doseči predvsem zakonsko zvezo (poroko) in družino (otroke). Družbeno sprejemljivo sredstvo za doseg tega specifično "ženskega" cilja naj bi bila romantična ljubezen (kot nasledek kulturno določenega obreda dvorjenja). Navzlic dozdevni emancipaciji žensk se večina žensk v procesu primarne in sekundarne socializacije nauči, da kaže iskati osebno "izpolnitev" (*fulfillment*) v prvi vrsti prek poroke in otrok (se

ali etnično pripadnost) in kar dejansko lahko - če se le dovolj potruditi ali "znajde" - doseže vsakdo.¹³ Uspeh je torej opredeljen kot najstvo in - vsaj virtualno - dejanstvo. Komur pa se to ne posreči (in v neusmiljeni družbeni tekmi omaga ali pa se je - npr. zaradi anticipiranega poraza - sploh ne udeleži), je za svoj neuspeh (*failure*) odgovoren sam, saj očitno (sic!) ni bil dovolj "sposoben", "nadarjen", "delaven", "varčen", "vztrajen" ali "iznajdljiv". Ob tem pa je treba poudariti, da je gmotni uspeh izrazito relativen, predvsem pa je brez jasno razvidne zgornje meje. Prav ta načelna nedoločенost oziroma, še natančneje, nedoločljivost¹⁴ je eden izmed poglavitnih virov anomalije (v Durkheimovem smislu), in sicer predvsem anomalije "uspešnih", posredno pa kajpak tudi anomalije "neuspešnih" (ali vsaj "še-ne-uspešnih").¹⁵ Ti so namreč obsojeni na večno zaostajanje za "uspešnimi" (ki pa vendarle nikoli niso dovolj uspešni, da se ne bi mogli dokopati do

pravi v vlogi soproge in matere). Denar in finančni uspeh nista tako pomembna. To kajpak ne pomeni, da se "povprečna" ženska ne zanima za finančni ali gmotni status. Gre le za to, da dojemata ta vidik predvsem kot odgovornost svojega soproga (on naj primarno poskrbi za denar/status, ona pa za otroke, gospodinjstvo in družino). Prim. Leonard, str. 57-58.

¹³ Zaželeno osebnostna značilnost je zato "ambicioznost", pri čemer je kajpada zelo pomenljivo, da se pri nas ta beseda v glavnem ne sloveni. Verbinčev *Slovar tujk* jo namreč enači s strumuštvom in častihlepnostjo.

¹⁴ To je pravzaprav že zelo stara modrost: "Bogastvo je podobno morski vodi: več ko jo spiješ, bolj si ježen. Isto velja za slavo" (Schopenhauer, str. 58).

¹⁵ "Anomija deprivilegiranih se razvija iz disjunkcije med aspiracijami, ki se jim ne morejo približati celo v primeru, ko so razmeroma omejene. To je vsaj deloma pogojeno z družbeno strukturiranimi omejitvami pri dostopu do ustreznih priložnosti. Anomija uspešnih izvira iz navidezno jalovih prizadevanj druge vrste. V tem primeru je vzrok v čedalje bolj pregreteh težnjah, ki jih ojačuje in spodbuja vsak začasni uspeh in ki se zgledujejo po povečanih aspiracijah drugih uspešnih ljudi" (Merton, 1964, str. 225).

¹⁶ Tako imenovana gospodarska rast sicer omogoča postopno dvigovanje življenjske ravni vseh družbenih slojev, vendar pa ne izniči razlikovanj med tistimi "zgoraj" in onimi "spodaj". Rast industrijske proizvodnje *per se* potemtakem v ničemer ne rešuje družbenih problemov. Poleg tega nikakor ne deluje proti kriminogenim družbenim določilnicam. Pravzaprav so njeni učinki prej nasprotni. To dejstvo bega marsikaterega kriminologa, ki mu ni jasno, zakaj se je - zlasti gospodarski ali premoženjski - kriminal v povojnih zahodnih družbah povečal navzlic postopnemu dvigovanju življenjskega standarda. Vendar pa ni - če dobro pomislimo - v tem pojavu prav nič nenavadnega ali presenetljivega. Čudi se mu lahko le nekdo, ki iskreno verjame v bajko o gospodarski rasti kot zdravilu za vse družbene probleme (in kajpada tudi za kriminal). Takih lahko vernih oseb - vernikov posvetne/ekonomistične religije - v današnjem času seveda ne manjka. Treba pa je priznati, da je ta vrsta "opija za ljudstvo" brzkone mnogo bolj privlačna za sodobnega ("racionalnega") človeka kakor tradicionalna religija, saj obljublja odrešitev v tostranstvu, in še to razmeroma kmalu.

še večjega uspeha; še posebej zato, ker njihovi tekmeči - iz referenčne skupine, v okviru katere je določen njihov ugled - ne počivajo: z nenehim in živahnim delovanjem si prizadevajo postati še bolj uspešni in to kajpak tudi vsem bolj ali manj nedvoumno pokazati).¹⁶ Tako je razvpita "zgodba o uspehu" pravzaprav še najbolj podobna groteskni *never-ending-story*.¹⁷

Ob tem je treba opozoriti, da ni neomejena samo uspešnost, ki se meri v gmotnem bogastvu ali - preprosto - denarju. To namreč velja bolj ali manj za vse "dosežke", ki si jih kot cilje zastavljajo člani srednjega razreda (anomija srednjega razreda je zato v večji meri kakor anomija nižjega razreda zaznamovna s "hrepenejem po nedosegljivem"). Ti cilji so ravno tako nebulozni in brezmejni. Vzemimo kot zgled akademsko sfero. Diploma, magisterij in celo doktorat predstavljajo danes manjši intelektualni dosežek kakor v preteklosti. Kaj mora znanstvenik, raziskovalec ali teoretik narediti, da se bo štel, da je "nekaj dosegel": da bi se dokopal do priznanja in slave. Koliko člankov in knjig naj objavi? Kje? Kolikokrat naj odpotuje na razne seminarje in konference? Kdo mu mora izreči priznanje, da bo "zares priznan"? Zadeva je še ostrejša na področju družboslovnih ved, kjer nikakor ni samoumevno, kaj naj sploh šteje za znanstveno (za razliko od ideološkega) ali za "dobro" in "izvirno" teoretično delo. Poklicni družboslovec je potemtakem v zelo kočljivem položaju. Nad njim nenehim visi grožnja, da ga bodo razglasili za bedaka, apologeta, propagandista ali šarlatana (ob vsem tem se ne bi smeli čuditi, da so družboslovci v splošnem zelo uslužni do oblastnih struktur, ideološko indoktrinirani, opazno boječi, skrajno zamerljivi, malone bolešno občutljivi in nagajeni k združevanju v klike "sorodnih duš", ki si vzajemno krijejo hrbet pred morebitnimi kritiki). S podobnimi zgledi bi lahko nadaljevali v nedogled. Le še en primer. Recimo, da si nekdo želi uspeti na področju spolnosti ali v vlogi "moškega". Kaj mora narediti, da bo dosegel zaželeni cilj? Naj si najde kar najbolj privlačno žensko, se z njo poroči in poskrbi, da bo "samo njegova" do smrti, da bo torej zvesta in ljubeča (monogamna) "žena", skrbna gospodinja in vdana mati njegovih otrok? Kako pogosto naj z njo spolno občuje? Koliko orgazmov naj ji "ustvari" pri posameznem spolnem občevanju? Koliko drugih žensk naj pripravi do spolnega občevanja?

Vidimo torej, da imajo vladajoče kulturne vrednote pomembne kriminogene implikacije. Ker je pač jasno, da lahko v dani - še vedno bistveno razredno določeni - strukturi "življenjskih šans" (izhodiščnih

¹⁷ Seveda pa grotesknost zgodbe o uspehu (ozaljšano z ideologijo gospodarske rasti) ne pomeni, da njeno pripovedovanje ne prinaša koristi družbeni eliti.

položajev) ali priložnosti (*opportunity*) za realizacijo kulturnih idealov po družbeno legitimnih - zakonitih ali sprejemljivih - poteh (se pravi v okviru konvencionalnih družbenih institucij) uspe le manjšina, je namreč družbeno-kulturni "pritisk" k nelegalnim in "pollegalnim" (npr. v poslovnem svetu) potem k uspehu zelo močan.¹⁸ V takih razmerah je kriminalna ali vsaj nezakonita "opcija" docela razumljiv, normalen in racionalen pojav.¹⁹ Seveda pa je treba v tej zvezi posebej poudariti, da obsedenost z gmotnim uspehom ne izvira iz nekakšne večne in nespremenljive človeške narave. Gre namreč za kulturno posredovani imperativ, ki je *conditio sine qua non* za nemoteno delovanje kapitalistične družbene ureditve.

Pojem "struktura", ki je ena izmed ključnih pojasnjevalnih prvin v funkcionalističnih teorijah kriminalnega vedenja - največkrat v pomenu omejujočega dejavnika pri doseganju splošnih kulturnih vrednot -, zahteva še nekaj dodatnih osvetlitev. "Strukture" so kajpak zelo različne. Razlikujemo lahko razredne, statusne, etnične, spolne in druge strukture. Vse imajo realne učinke na ljudi, in to neodvisno od njihove empirične zavesti. Po drugi strani pa te strukture ne determinirajo posameznikovih dejanj, prepričanj, vrednot in želja. Strukture "zgoj" zarisujejo meje, v okviru katerih lahko posameznik zasleduje svoje družbeno-kulturne interese. Na primer: revež ostaja revež ne glede na to, da raje ne bi bil reven. Vendar pa njegove želje, prepričanja in vrednote niso neposredno determinirane z njegovim strukturnim mestom v ekonomskem sistemu (ekonomistični - "ortodoksni" - marksizem je bil seveda drugačnega mnenja). Omenjene subjektivne (psihične) vsebine označuje razmeroma visoka stopnja avtonomnosti v razmerju do posameznikove pozicije v razredni strukturi, čeprav od nje niso povsem ločene. Nekateri revni ljudje sodijo, da so bogataši upravičeni do svojega življenjskega sloga, in potemtakem sprejemajo družbene neenakosti kot legitimne. Bistveno je torej,

¹⁸ "Alokacija sredstev za doseganje uspeha in s tem mesta v razrednem sistemu je v precejšnji meri določena z zasebno lastnino in z njeno dedno ali oporočno transmisijo. Distribucija anomičnih odzivov je potemtakem funkcija te institucije. Vendar pa od tod ne sledi, da so oni na vrhu razrednega sistema kaj manj anomični ali da pristno verjamejo v svoje kulturno-moralne vrednote in so jim iskreno predani. V resnici bi lahko domnevali, da je njihova iskrena predanost tem moralnim vrednotam spodkopana prav s strani institucije, iz katere vlečejo svoje prednosti. Ta institucija jim namreč omogoča, da oddvojijo zadovoljevanje svojih potreb od konformnosti do kulturnih vrednot. ... Kvarilec družbene morale so, skratka, žrpidobljene ali utrjene koristi (*vested interests*), pravica, da nekaj pridobiš v zameno za nič drugega" (Gouldner, str. 325).

¹⁹ Pomislimo npr. na osebo, ki si želi avtomobil in ga zato preprosto ukrade, ali na nekoga, ki hrepeni po lagodnem življenju in zato oropa menjalnico. Je v tem kaj iracionalnega?

da posameznikova pozicija v strukturi ne določa (determinira) njegovega - bolj ali manj idiosinkratičnega - življenjskega sloga, predvsem pa ne določa načina, kako sam osmišlja svoje "neposredne" življenjske izkušnje.

Ne nazadnje je treba omeniti še napetost med ekonomsko in kulturno uspešnostjo. Prva spada v strukturo ekonomskega kapitala, druga pa je pod "definijsko" kontrolo intelektualnega in umetniškega sloja. Lastniki kulturnega kapitala ustvarjajo in interpretirajo "visoko" kulturo - predvsem umetnost, literaturo, filozofijo, celo nekatere zvrsti "čistega" družboslovja in naravoslovja -, poleg tega pa zagotavljajo, da njihovi miselni izdelki prevladujejo v šolah in kakovostih publikacijah. Razmerje med kulturnim in ekonomskim kapitalom je zamotano in - vsaj v določenih pogledih - antagonistično. Imetniki kulturnega kapitala se radi posmehujejo imetnikom ekonomskega kapitala (in njihovemu razkazovalnemu porabništvu, omejenosti in vulgarnosti), medtem ko slednji radi odpravijo kulturne "kapitaliste" kot parazite in nepomembneže. Pomembno je torej, da družba ni preprosta hierarhična struktura. V njej nenehno potekajo boji za opredelitev "hierarhijo hierarhij" (ali bo, denimo, znanje prevladalo nad ekonomskim kapitalom).

2. Egoizem

V luči vladajočih kulturnih vrednot postane jasnejše tudi nekaj, kar običajno imenujemo egoizem. Egoistično "držo" označujeta dve razsežnosti: (a) zasledovanje "lastnih"²⁰ (predvsem materialnih) interesov; (b) brezbriznost do interesov drugih²¹ oseb oziroma do skupnih ("družbenih") interesov. O kriminogenih implikacijah egoizma bržkone ne kaže izgubljati besed, saj je kaznivo dejanje skorajda praviloma sebično dejanje²² (denimo v primeru, ko prejme storilec protipravno korist na škodo žrtve

²⁰ Pridevnik "lasten" pomeni "tisti, za katerega subjekt meni, da je njegov". Odločilno vlogo pri razumevanju "lastnih" koristi ima torej subjektova (namreč subjektivna) presoja o tem, kateri naj bodo njegovi interesi (koristi, cilji in vrednote). Seveda pa se lahko subjekt pri tem "zmoti" (npr. tedaj, ko zasleduje interese, ki mu jih kot njegove "lastne" vsili vladajoči kulturni red). Ravno zato egoizem ne pomeni "skrb zase" ali nemara "ljubezen do sebe". Izkustveno je namreč dognano, da je lahko egoistični (in po družbenih merilih uspešni) subjekt na človeški ravni precej bedna, nemočna in - telesno ali duševno - nezdrava oseba.

²¹ Beseda "druge" se nanaša predvsem na osebe, ki so zunaj subjektovega referenčnega kroga (npr. družine, vršniške skupine ali mladosniške "bande").

²² Podobno velja seveda tudi za dejanja fizičnih in pravnih oseb na gospodarskem področju. Temeljni vzgib ekonomskega subjekta je želja po dobičku (ne pa, denimo, skupna družbena korist). Ravno zato je

ali oškodovane stranke). Egoizem v sodobni - "anomični" (Durkheim) - družbi ni nekakšen "naravni"²³ (kot se ga običajno predstavlja), ampak normativni in kulturno posredovani ("skonstruirani") pojav, ki je v sobesedilu dane organizacije gospodarskega življenja seveda docela "funkcionalen".²⁴ Sebični subjekt - ki je discipliniran, delaven in (v določeni meri) ustvarjalen na delovnem mestu, hkrati pa je zmerni hedonist (*homo consumens*) v svojem "prostem" času - je namreč neogiben za normalno delovanje produkcijskega procesa, ki mora - za svojo osebnostno "rast" - ustvarjati vedno nove porabniške potrebe in obenem podžigati pohlep oziroma doseči, da bodo ljudje pripravljene kupovati in porabljati²⁵ izdelke (in storitve) industrijske družbe.

Veblen (str. 237) primerjal posloveža (menedžerja) z idealnotipičnim prestopnikom. Oba sta si namreč podobna v tem, da brezobzorno in sebično izrabljata ljudi in predmete za svoje lastne cilje, pri čemer se ne ozirata pretirano ne na čustva in želje drugih (predvsem prizadetih) oseb ne na bolj odmaknjene posledice njihovih dejanj (v družbenem tkivu in v naravnem okolju). Vendar pa nas to dejstvo ne bi smelo zapeljati v prehitro moraliziranje. Zavedati se je pač treba, da je takšno ravnanje pogojeno z močnimi institucionalnimi pritiski. Problem je v institucijah, ne pa prvenstveno v posameznikih.

²³ Rastko Močnik (str. 154-157) je pokazal, da zdravorazumska domneva o splošni človeški pokvarjenosti oziroma večni in neizkorenljivi sebičnosti ne drži kot obča (univerzalistična) sodba. Različnim ljudskim modrostim o *sacro egoismo* namreč nasprotujejo nikakor ne maloštevilni konkretni zgodovinski zgledi medčloveške solidarnosti. Vendar pa se predsodek o človekovi sebičnosti lahko uresniči (in se pravzaprav že uresničuje) kot samo-uresničujoča se prerokba ("self-fulfilling prophecy"). To velja še zlasti v sobesedilu, ki ga označuje racionalistični individualizem. Odločitev individualističnega subjekta, da bo ravnal sebično (in ne solidarno), je racionalna, saj v tem primeru na osebni interesni ravni najmanj izgubi: (a) ne odreče se svoji neposredni koristi (saj bi bilo preveč negotovo pričakovati, da bi se ji odrekli tudi drugi, zlasti oni, ki verjamejo v predsodek o splošni človeški sebičnosti); (b) če pa bi se drugi vseeno odrekli svojim koristim v prid skupnim koristim (*common good*), pa bo - kot nekakšen slepi potnik - lahko deležen še teh (skupne koristi so namreč praviloma javne in dosegljive vsem). Soliranje in morebitno "slepo potništvo" sta zatoj za racionalističnega posameznika bolj privlačna kot skupno - solidarno (ali bratsko/sestrsko) - delovanje, in to navzlic temu, da so koristi skupnega solidarnega delovanja večje kakor koristi posamičnega sebičnega delovanja in da se posamezniki in posameznice tega najbrž dobro zavedajo.

²⁴ Egoistična drža je seveda funkcionalna zgolj v luči meril sodobne kapitalistične ureditve. Ta pa je na družbeni ravni izrazito disfunkcionalna, namreč v meri, v kateri povzroča malone nepojmljivo ekološko škodo, prizadeva zdravje in druge človekove temeljne dobrine, obnavlja in pogloblja ne(u)pravičene družbene razlike in skrajno razsipno upravlja s človeškimi viri (*resources*), predvsem s časom in z energijo nosilcev "delovne sile".

²⁵ Danes je vloga porabnika važnejša od vloge delavca. Produktivnega dela je namreč premalo za vse dela zmožne člane družbe: od tod izvirata

Krepitev egoističnih psihičnih "vz gibov" in, vzporedno s tem, zaviranje razvoja socialnih in solidarnostnih ("altruističnih") emocionalno-motivacijskih dispozicij²⁶ - kar seveda vodi (kot je pokazal že Bonger) v širitev kriminogenih družbenopsiholoških "podstati" - je torej treba povezati z naravo danega produkcijskega načina, ki temelji na zasebni lastnini²⁷ produkcijskih sredstev in na gonji za dobičkom. Vidimo torej, da ima lahko isti kulturni ideal (beri: egoistična bivanjska "drža"), ki ga socializacijski mehanizmi prevajajo tudi v ustrezno značajsko strukturo, zelo različne družbene reperkusije: (a) funkcionalne v polju normalnih (in v precejšnji meri tekmovalnih) vedenjskih vzorcev in (b) disfunkcionalne v polju odklonskih vedenjskih vzorcev. Takšni - kulturno generirani - kriminogeni družbenopsihološki "dispoziciji" se je mogoče zoperstaviti le z razvejeno mrežo heteronomnih motivacij za konformno ravnanje, namreč s sistemom nagrad in kazni (bodisi v tostranstvu bodisi v onostranstvu). Vendar pa je tak nadzorovalni nadomestek ("surogat") nezadosten. Onostranske nagrade in kazni so namreč preveč oddaljene (v nezanesljivo metafizično-transcendentno prihodnost), da bi lahko delovale

strukturna brezposelnost in izumljanje najrazličnejših absurdnih (neproduktivnih) zaposlitev. Zviševanje produktivnosti se dosega s tehnološkimi in organizacijskimi izboljšavami. Stroji nadomeščajo žive delavce, ne morejo pa nadomestiti živih porabnikov. Zaenkrat lahko le ljudje kupujejo avtomobile, sedežne garniture in turistične izlete.

²⁶ Že Schopenhauer (1987) je spoznal, da ima v polju moralnih in pravnih pojavov najpomembnejšo vlogo ravno sočutje, namreč človekova zmožnost, da so-custvuje z bolečino drugega (živega bitja), kar pomeni, da tujo bolečino občuti kot svojo lastno, vendar ne v sebi, ampak v drugem. Sočutje je - sicer zelo težko razložljiva - emocionalna vsebina, iz katere izhajata tako vrлина človekoljubja kakor vrлина pravičnosti: "Kdor je napolnjen s sočutjem, gotovo ne bo nikogar oškodoval, nikomur ne bo zadal bolečine, vsakomur bo oprostil, vsakomur bo pomagal, kolikor le more, vsa njegova dejanja bodo nosila pečat pravičnosti in človekoljubja. Njegov moto se glasi: naj bodo vsa živa bitja osvobojena bolečine" (str. 179). Kulturo, ki onemogoča razvoj tovrstnih čustev, hkrati pa spodbuja sebičnost, pohlep, oblastželjnost, častihlepnost, demoralizacijo in brezbriznost do soljudi ("vsako naj poskrbi samo zase"), lahko potemtakem upravičeno označimo kot kriminogeno.

²⁷ Egoističnemu ravnanju ekonomskih subjektov se ne zoperstavlja - vsaj v zadostni meri ne - normativni red. Ta namreč dopušča, da se pozitivni proizvodi gospodarskih enot privatizirajo, medtem ko so negativni proizvodi (še pravi stroški, ki nastajajo zaradi disfunkcionalnega delovanja ekonomskega sistema) v glavnem socializirani (podružbljeni) ali "futuraizirani" (preloženi na ramena prihodnjih rodov). Prim. Bajt str. 96-99. V tem je tudi temeljni ekonomski vzrok onesnaževanja okolja v kapitalistični ekonomiji. Gospodarskim enotam namreč ni naložena pravna dolžnost, naj plačajo vse stroške, ki nastanejo zaradi produkcijskega procesa. Prim. Hunt, str. 204.

kot pomemben zaviralni dejavnik.²⁸ Tostranske nagrade in kazni pa čisto umanjajo, zato je marsikdo pripravljen tvegati in stori kaznivo dejanje v upanju,²⁹ da ga pač ne bodo odkrili in kaznovali.

3. Zgledi mogočnejšev

Med kriminogenimi kulturnimi pritiski je treba omeniti še družbenopsihološki učinek zgledov, ki spodbujajo npr. nasilniško ("mačistično") in grabežljivo vedenje. Pri tem ne mislimo samo na raznovrstne škodljive zglede, ki se tako odraščajočim kot odraslim osebam ponujajo na televizijskem ekranu, v kinodvoranah in množičnih občilih. Opozoriti želimo na zglede, ki jih dajejo - s svojim konkretnim delovanjem (se pravi s storitvami in opustitvami) - nosilci družbene moči, zlasti državni uradniki (oziroma predstavniki izvršne, zakonodajne in sodne oblasti) in politiki. Gre torej za - skrajno poenostavljeno rečeno - zglede, ki jih daje državna - politična ali strankarska - oblast.³⁰ Na ta kriminogeni dejavnik so v zadnjem času opozorili številni kriminologi.³¹ Zadeva je v bistvu zelo preprosta. "Država", ki - na notranjepolitičnem in zunanjepolitičnem prizorišču - zagovarja in udejanja

²⁸ Poleg tega pa je treba upoštevati, da je v sodobni družbi vpliv religije na dejansko - in ne na umišljeno ali deklarativno - življenje ljudi (tudi tako imenovanih vernikov) čedalje manjši, nemara celo povsem zanemarljiv.

²⁹ Takšno pričakovanje je toliko bolj realno, kolikor večja je družbena moč storilca. Večja ko je posameznikova politična in gospodarska moč, manjša je namreč verjetnost, da bo z družbenimi sankcijami izničena prednost, ki si jo je pridobil z nezakonitim ali protipravnim dejanjem.

³⁰ Lahko bi tudi rekli, da nas zanimajo zglede države. Vendar pa je beseda "država" izrazito zavajajoča. Država je namreč zgolj abstrakcija, metafizični pojem. To pa seveda ne pomeni, da se je ne da uporabljati kot mogočno retorično (in ideološko) sredstvo. Ne nazadnje se vlada (v najširšem pomenu) pogosto razglašča za subjekta, ki deluje "v imenu države" in celo "kot država".

³¹ To velja zlasti za ZDA. Izredno visoke stopnje nasilnih kaznivih dejanj v tej družbi je treba, med drugim, povezati po eni strani z vzajemnim "krogom nasilja" (Melossi) v razmerju med "kriminalci" in represivnimi državnimi organi (*criminal-law-in-action*), po drugi strani pa jih kaže umestiti v širše kulturno sobesedilo državne (imperialistične) politike nasilja na zunanjepolitičnem prizorišču (Vietnam, latinskoameriške države, Irak itd.). Bowers in Pierce sta npr. odkrila, da so bile smrtne kazni v državi New York v obdobju med 1907 in 1963 statistično povezane z naknadnimi višjimi stopnjami umorov. Archer in Gartner (1984) pa sta pokazali, da obstaja v zgodovini ZDA pozitivna korelacija med vladno politiko nasilja (merjeno glede na vojne in smrtne kazni) in stopnjami nasilnih kaznivih dejanj. Po drugi strani pa imajo v državah, ki so ukinile smrtno kazen (npr. v Italiji), manj umorov kakor pred odpravo te skrajne kazenske sankcije (prim. Melossi, str. 211).

npr. načelo nasilnega reševanja sporov, s tem - morda nehote in nevede - daje zgled "svojim" državljanom, kako naj oni sami rešujejo svoje spore (z uporabo grobe sile, ne pa, denimo, s strpnim dogovarjanjem in iskanjem razumnih kompromisnih rešitev). Če "država" želi, da bodo državljani zmožni in voljni uporabiti silo, ko bo ona tako hotela (ko bo tako presodil državni vrh oziroma politično-vojaška elita), kako naj potem verodostojno in prepričljivo obsodi npr. nasilje na ulici ("street crime")? Če je potemtakem nasilje pogosto - z avtoriteto "države" ali državnikov - opredeljeno kot sprejemljivo, upravičeno, legitimno in zaželeno sredstvo za doseganje družbenih ciljev (npr. v vojni), je zelo težko prepovedati nasilje v položajih, ko naj bi državljani svoje cilje dosegali drugače. Seveda velja vse to tudi v zvezi z družbenim odzivanjem na kriminal oziroma za kaznovalno in nasploh za represivno politiko. Strožja kaznovalna politika (in "trdi" policijski "prijemi") lahko deluje ne le negativno (beri: zastrašujoče in odvračujoče), ampak tudi pozitivno (beri: spodbujajoče), in sicer predvsem zaradi širjenja raznolikih učinkov "brutalizacije" (posurovelosti) v družbenih odnosih.³²

Bodimo še nekoliko bolj konkretni. Kakšna - kriminogena - sporočila je lahko prejel državljan od slovenske "države"? Naj opozorimo le na nekatera.

(a) "Dober" cilj opraviči "slaba" sredstva. Pomislimo na tako imenovano osamosvojitvev. Proces ločevanja od jugoslovanske države je vključeval vrsto enostranskih, moralno spornih,³³ nezakonitih in nasilnih dejanj (oziroma dejavnosti), poleg tega pa je - v meri, ki jo je zaenkrat resda težko oceniti, vsekakor pa bi jo bilo cinično zanikati ali izničiti - botroval tudi poznejšim tragičnim dogodkom na drugih območjih nekdanje Jugoslavije. Problematična sredstva so bila v tem primeru opravičena z vzvišenim ciljem (z ustanovitvijo nacionalne države in dozdevnimi dolgotrajnimi sanjami slovenskega naroda). Naslednji "dober" cilj je ekonomski razcvet (ki ga obljublja "zgodba o uspehu"). Dosegli naj bi ga s privatizacijo, denacionalizacijo in deregulacijo gospodarskega življenja. *De facto* to pomeni, da se

³² Na ta način se izoblikuje paradoksen *circulus vitiosus*, namreč stanje, v katerem se ne ve več, kaj je vzrok in kaj posledica. Je, recimo, grobo delovanje policije samo odziv na čedalje bolj izzivalno in nasilno vedenje ljudi (tudi v odnosih do policistov) ali pa je sovražen odnos ljudi do "uniformirancev" posledica bolj surovih policijskih metod? Vendar pa je v takšnih razmerah iskanje pravega odgovora pravzaprav jalovo. Bistveno je, da se bo iz medsebojnega sovražnega in nezaupljivega razmerja najbrž porodilo še več nasilja, sovraštva in nezaupanja na obeh straneh.

³³ Pri tem mislimo predvsem na - namerne in zavestne - medijske manipulacije z javnim mnenjem, neresnično prikazovanje dejanskega stanja in druge propagandne "prijeme" iz takratne "medijske vojne".

mora pravna vrednota ("pravični družbeni red"), umakniti "utilitarnim" (koristolovskim) ciljem. V takšnih razmerah so tako imenovane divje privatizacije, načrtovani stečaji, protipravno prisvajanje družbenega bogastva, grobo izkoriščanje "delovne sile", malone nepojmljive razlike med najnižjimi in najvišjimi dohodki in kopica drugih podobnih pojavov, ki sporadično vznemirijo javnost, dojeta kot resda nekoliko "problematična", a vendarle neogibna sredstva za dosego "dobrih" - predvsem ekonomsko opredeljenih - družbenih ciljev.

(b) Obstaja en "zakon" za nosilce moči, in drugi zakon za "navadne" ljudi. Zglede, ki potrjujejo omenjeno načelo, bi lahko naštevali v nedogled. Pomislimo na privilegije poslancev, dasiravno slednji bodejo v oči predvsem zato, ker so bolj vidni od raznovrstnih prednosti, ki si jih lahko - zaradi svoje skorajda neomejene družbene moči - privoščijo menedžerji, novopečeni bogataši in visoki državni uradniki. Na dvojnost normativnih meril kaže tudi dejstvo, da se "nepravilnosti" na ekonomskem in političnem prizorišču skorajda ne sankcionirajo.³⁴ To zbuja - nedvomno ustrezen - vtis, da so novopečeni člani družbene elite tako rekoč *untouchable*. Ne glede na to, kaj naredijo ali opustijo, jih bo njihov - formalni, predvsem pa neformalni - imunski sistem vselej obvaroval pred morebitnimi nevšečnimi posledicami.

³⁴ Če se ugotovi, da je kak visoki državni uradnik ravnal "nepravilno" (ali - če uporabimo medijsko priljubljeno oznako - "po domače"), je največ, kar se lahko zgodi, odstop ali zamenjava. Takšno praktično posledico "nepravilnega" (oziroma "preveč domačega") delovanja pa bi težko ocenili kot sankcijo, saj posameznika v takem primeru ne zadene - zanj relevantna - stigma (vselej namreč lahko računa - če le ostane lojalen - na formalno in neformalno podporo svoje stranke in njenih simpatizerjev v množičnih občilih) niti kaka druga nevšečna posledica. Prej nasprotno. Posameznik se v tem primeru "preseli" v kakšno drugo ugledno in dobro plačano službo. Zadeva je torej popolnoma drugačna kot v primeru konvencionalnega "kriminalca". Podobno je na ekonomskem področju. Ena izmed najhujših "sankcij", do katere pride zaradi okoriščanja pri lastninjenju, je vrnitev "ukradenih" sredstev v družbeno "blagajno". Na drugi strani, pa nekemu, ki ukrade avtomobil, ne odvzamejo le ukradenega predmeta, ampak ga čaka še kazenski pregon. In to navzlic temu, da je vrednost še tako dragocenega avtomobila neznatna v primerjavi z vrednostjo družbenega premoženja, ki se steka v žep zasebnikov. Zanimivo je tudi dejstvo, da se javno mnenje razburi ob kraji avtomobila, medtem ko so nakupi avtomobilov in drugih statusnih simbolov (kakrašni so denimo razkošni delovni prostori, stanovanja, pojedine ipd.) iz proračunskih (družbenih) virov praviloma dojeti kot nekaj "normalnega" (pač v skladu z načelom, da je bog ustvaril brado najprej sebi).

Iz povedanega lahko sklepamo, da so tako imenovana konvencionalna kazniva dejanja (zoper katera je v glavnem usmerjeno delovanje kazensko-pravnega sistema) in seveda tudi protipravne dejavnosti nosilcev družbene moči pravzaprav docela "normalna" sestavina struktur in procesov, s katerimi se obnavljajo "normalni" družbeni odnosi. To z drugimi besedami pomeni, da so konvencionalna kazniva ("odklonska") dejanja v bistvenih razsežnostih pravzaprav podobna "normalnim" družbenim pojavom na področju gospodarstva, kulture in politike.

4. Kontingentnost

Ena izmed osrednjih prvin moderne (in še toliko bolj pozno-moderne) kulture je zamisel o kontingentnosti (človeškega in družbenega življenja). Na kratko in zelo v grobem bi jo lahko opredelili kot spoznanje ("uvid"),³⁵ da bi bilo lahko vse - ali vsaj marsikaj - zelo drugače, če ... Na primer: če bi se rodili drugim staršem, v drugem - socialnem, ekonomskem, kulturnem ali geografskem - okolju. Seveda, ko smo enkrat rojeni, je razglabljanje o takšnih hipotetičnih alternativah nesmiselno. Izhodiščnega položaja v tem primeru ne moremo (več) predugačiti, kar pa nikakor ne pomeni, da je treba nanj brezpogojno pristati ali ga sprejeti kot nekaj naravnega, nujnega (neogibnega), večnega in nespremenljivega. Nasprotno. Bistvo moderne dobe je ravno v zavrnitvi naravnega reda, razkrajanju usmerjevalne vloge tradicije (ki temelji na načelu ponavljanja) in slabitvi durkheimovske "mehanske" solidarnosti. Zato je - biološki, kulturni, družbeni, ekonomski, pravni in geografski - "okvir", v katerem smo rojeni zgolj "kontekst", znotraj katerega je umeščena življenjska pot, ki naj bi si jo izbral vsak sam. Na tej poti ni nič samoumevnega, niti "kontekst" sam (namreč družbene - politične, gospodarske, pravne in religiozne - ustanove, v katere je vpeto posameznikovo življenje). Vse ključne prvine je treba samo-določiti, od hrane, ki jo dnevno uživamo, do spolne vloge. Vse je krhko ("prekarno") in negotovo. Možnosti so - vsaj načeloma - neomejene. Niti biologija ni več absolutna usoda (vsaj za osebo, ki ima dovolj denarja, da si jo zmore dati spremeniti). Moderni subjekt je torej soočen z naslednjim "kategoričnim"

³⁵ Zavedanje - osebne in družbene - kontingentnosti je "ontološko" breme. Ni ga lahko prenašati, še posebej v današnjem času, ko je tovrstno spoznanje čedalje težje poriniti v stran, recimo z vero v božjo voljo, usodo (fatum) ali objektivne znanstvene resnice (mimogrede: znanost nam lahko kvečjemu pove, kako kaj poteka, ne pa zakaj ali čemu - vsekakor pa ne more ponuditi odgovora o "smislu" ali "ciljih" človeškega življenja, ki jih mora opredeliti vsak sam).

imperativom: Ustvari (oziroma ustvarjaj) - malone *ex nihilo* - samega sebe! Osmisli svojo preteklost, sedanost in prihodnost! Vključi jih v - samostojno opredeljeni - življenjski projekt refleksivnega sebstva!

Toda, ob vsem tem se je treba vprašati, ali ima moderni subjekt sploh moč - in priložnosti -, da uresniči normativna sporočila kulture kontingentnosti (*culture of contingency*)? Ali zmore samostojno nadzorovati in ustvarjati samega sebe (udejanjati lastne potencialne in življenjske načrte)? Očitno je, da to nikakor ni lahko. Posameznik ne živi v praznem prostoru. Omejujejo ga številne - objektivne in subjektivne (zavestne in nezavedne) - okoliščine, ki si jih ni izbral sam. Tovrstne napetosti imajo vsekakor precejšnje kriminogene implikacije. Kdo in kako naj posameznika prepriča, da si mora želeti samo na ravni, ki je določena z njegovo plačo? Še več, kdo in kako naj ga prepriča, naj bo zadovoljen s svojim deležem družbenega dohodka (in bogastva). Višina plače ni namreč nič naravnega. Določajo jo - med drugim - družbene konvencije, tradicija, vsakokratna razmerja moči in še kopica drugih kontingentnih spremenljivk. Nič naravnega (ali samoumevnega), denimo, ni v tem, da so plače menedžerjev desetkrat in več višje od plač "navadnih" (tovarniških, pisarniških in drugih) proletarcev. Nič naravnega ni v tem, da se lahko privilegiranci vseh vrst vozijo naokrog v razkošnih službenih avtomobilih (ki so - vsaj v slovenski družbi - statusni simbol *par excellence*) in se zabavajo na stroške drugih. Nič naravnega ni v tem, da je kdo brez lastnega stanovanja ali da mora za streho nad glavo plačevati zasebnemu stanodajalcu. Nič naravnega ni v tem, da slovenska "država" raje gradi avtoceste, parkirišča in druge luksuzne objekte, ne pa stanovanj (čeprav pravica do hitre ceste in obsežnega parkirišča ni nikjer opredeljena kot človekova pravica, pravica do stanovanja pa je). In tako naprej.

Moderni subjekt, ki ga označujeta zahteva, naj ustvari in uresniči samega sebe, in zavedanje kontingentne narave osrednjih družbenih institucij, se po drugi strani pogosto sooča s številnimi omejitvami v svojem vsakdanjem življenju. Opraviti imamo z zbirko raznolikih pojavov, ki bi jih lahko označili z besedno zvezo "beda vsakdanjega življenja". Oznaka se nanaša na vsakdanje - največkrat mučno predvidljive - rutine v polju družine (prisilne "zasebnosti"), heteronomno delo v razmerah tovarniškega ali pisarniškega totalitarizma (ali "fašizma"), negotovost službe (in posledično ekonomsko-socialne varnosti), revščino (prikrajšanja in pomanjkanja), zdravstvene težave ... Ta beda je še izrazitejša, ker se ji nenehno in malone na vsak koraku zoperstavlja sanjski blišč "dobrega življenja", ki žarči z malih in velikih ekranov, ekonomsko-propagandnih sporočil ali medijskih "rumenih" zgodbic: prizori, v katerih nastopajo pravljicni

stanovanjski objekti, udobna notranja oprema, prestižni avtomobili, dolgonoge, vitke in modno oblečene lepoticice, prsate hotnice, uspešni moški, mišičasti in polteni mačoti ... V takšnih okoliščinah je govorjenje o boljšem svetu (ali pravičnejši družbi) v bistvu nepotrebno. Politične utopije so v splošnem nezanimive. "Boljši" svet je namreč že tu in zdaj. To je svet bogatih, vplivnih, lepih in uspešnih. Svet, ki ga je mogoče opazovati - če ne drugače, pa vsaj prek množičnih občil - in se ga celo dotikati. To resda ni svet vseh nas (razen morda v nočnih ali dnevnih sanjah). Nesporno je svet tanke manjšine, vendar vseeno dejanski, ne pa samo umišljeni svet. V teoriji je dostopen vsakomur - vsakdo lahko odpotuje v eksotične kraje, nosi oblačila vrhunskih modnih oblikovalcev, se ozaljša z razkošnih nakitom, si da zgraditi pravljicno domovališče, se obda z lepoticami ali lepotci, si privoščijo lepотно operacijo, kupi najnovejše vozilo najuglednejše znamke, uživa v prefinjeni hrani in pijači ... -, v praksi pa so vrata v tostranski paradiz odprta le za redkokaterega srečneža.

Sklep

Vidimo torej, da v sodobni kulturi kar mrgolijo teme, ki imajo pomembne kriminogene implikacije. Vendar pa ni ključni razlog, zaradi katerega so problematične (kriminaliteta - v konvencionalnem smislu - pač ni osrednji družbeni problem, vsekakor pa ni takšen ali tolikšen problem, da bi javnost v imenu "boja zoper kriminal" podprla korenite posege v družbeno strukturo). Problematične so zato, ker onemogočajo - ali vsaj zelo otežujejo - razumno reševanje vrste drugih družbenih problemov (med katerimi zavzemajo vidno mesto različne oblike "strukturnega nasilja"³⁶) reševanje vrste drugih družbenih problemov, kakršni so, recimo, "kriza dela" (Gorz), "začaranost ali uročenost z delom" (Méda), ekonomske neenakosti (pretirane razlike v dohodkih in bogastvu), strukturna brezposelnost, nespoštovanje človekovih pravic (ogromno ljudi še vedno nima zagotovljenih najbolj temeljnih pogojev za samodoločeno delovanje - npr. lastnega stanovanja -, kar je v bistvu srž normativne zamisli o človekovih pravicah), uničevanje in ropanje naravnih bogastev, izrinjanje čedalje številčnejših družbenih skupin na družbeno obrobje (oziroma iz osrednjih tokov družbenega življenja), zatiranje spolnosti, poniževalne delovne razmere in tako dalje. Vsi ti družbeni problemi se zgolj kopičijo. Nalagajo se drug na drugega ali drug poleg drugega. Družboslovne vede

³⁶ Raznovrstne oblike strukturnega - normaliziranega - nasilja so predmet "kriminologije vsakdanjega življenja", najbrž edine kriminološke "šole", ki se ne ukvarja z odklonskimi in kriminalnimi pojavi.

pa jih skrbno popisujejo in pojasnjujejo - seveda vsaka iz svojega ozko specializiranega zornega kota. Nobenemu pa ni zares jasno, kako bi se z njimi soočili in jih začeli reševati. To pravzaprav ni presenečenje. Pojemovno-predstavni in vrednotno-normativni "aparati" kulturnega ozračja, ki ga dnevno vsrkavamo, nam namreč ne dopuščajo, da bi si zamislili "entiteto", ki ji danes - zaradi nevprašljivega gospostva kapitalistične logike (ki jo goreče branita predvsem moralni konservativizem in religiozni obskurtanizem) - ni dopuščeno bivati. To nezaželeno in celo strah (ali vsaj nelagodje) zbujajoče "bitje" se imenuje DRUŽBA. Ne znamo - ali morda nočemo - si predstavljati družbe kot realitete *sui generis*, ki bi imela svoje posebne cilje, vrednote in zahteve, v imenu katerih bi lahko omejila določene posameznikove želje (ne pa seveda njegovih temeljnih pravic in svoboščin). Ne znamo si zamisliti načina, kako bi "spravili" (ali sintetizirali) dve najvažnejši politični ideji: zamisel o individuumu (in njegovi svobodi) in zamisel o družbi. Še huje pa je, da nimamo na voljo - navzlic ideološkemu pridiganju o "demokraciji" - nikakršnih političnih mehanizmov, po katerih bi lahko stekel demokratični proces, v katerem bi si lahko družba postavila svoje strateške usmeritve (cilje, ki bi jih nato izvrševali strokovno

usposobljeni državni organi). Najhuje pa je nemara to, da se zaradi vsega tega - predvsem zaradi vpliva zgoraj razčlenjenih kulturnih določilnic - večina ljudi sploh ne vznemirja. Kot da vsi ti problemi ne bi bistveno omejevali njihove svobode. Kot da bi že zdavnaj pozabili, kaj "pravzaprav" je človekova svoboda. Naj se ob tem začudimo? Najbrž ne: "V nekaterih primerih sicer ni preveč zavajajoče, če naš sistem poimenujemo demokracija ali kapitalizem - ali še bolje - industrializem, njegovi pravi imeni pa sta tovarniški fašizem in pisarniška oligarhija. Kdor pravi, da so ti ljudje 'svobodni', je lažnivec ali neumnež. Si to, kar delaš. Če opravljaš dolgočasna, neumna in monotona dela, boš po vsej verjetnosti tudi sam postal dolgočasen, neumen in monoton. Delo je veliko prepričljivejša razlaga za napredovanje kretenizacije kakor celo tako pomembni poneumljajoči mehanizmi, kakršna sta televizija in izobraževalni aparat. Ljudje, ki so nenehno upravljani, ki jih je delo prevzelo od šole in so vpeti med družino na začetku življenja in domom onemoglih na koncu, so navajani na hierarhijo in so psihološko zaslužnjeni. Njihova pripravljenost na samostojnost je tako zakrnela, da je strah pred svobodo ena redkih razumno utemeljenih fobij".³⁷

³⁷ Black, str. 138-139.

LITERATURA

1. Bajt, A.: *Osnove ekonomske analize i politike*. Informator, Zagreb 1979.
2. Banfield, E.C.: *The Moral Basis of a Backward Society*. The Free Press, New York 1958.
3. Beirne, P., Messerschmidt, J.: *Criminology*. Harcourt Brace College Publishers, New York 1991.
4. Black, B.: Ujinitev dela. V: B. Black in G. Tomc (ur.), *Pozdravi iz Babilona: Ameriška subkulturna teoretska scena*. KRT, Ljubljana 1987, str. 135-149.
5. Bonger, W.: *Criminality and Economic Conditions*. Indiana University Press, Bloomington 1969.
6. Bourdieu, P.: Cultural Reproduction and Social Reproduction. V: R. Brown (ed.), *Knowledge, Education and Cultural Change*. Tavistock, London 1973.
7. Bowers, W.J., Pierce, G.L.: Deterrence or Brutalization: What Is the Effect of Executions?, *Crime and Delinquency*, 1980, št. 26, str. 453-484.
8. Brake, M.: *Sociologija mladinske kulture*. KRT, Ljubljana 1983.
9. Cloward, R.E., Ohlin, L.E.: *Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs*. Free Press, New York 1960.
10. Cohen, A.K.: *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. Free Press, New York 1955.
11. Durkheim, E.: *Professional Ethics and Civic Morals*. Free Press, New York 1958.
12. Durkheim, E.: *The Division of Labour in Society*. Macmillan Press, London 1984.
13. Durkheim, E.: Anomie and Suicide. V: L.A. Coser in B. Rosenberg (eds.), *Sociological Theory: A Book of Readings*. The Macmillan Company, New York 1969, str. 523-532.
14. Geyer, R.F., Schweitzer, D.R. (eds.): *Theories of Alienation*. Martinus Nijhoff Social Sciences Division, Leiden 1976.
15. Gouldner, A.W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. Heinemann, London 1971.
16. Hunt, E.K.: *Property and Prophets*. Harper & Row, New York 1990.
17. Jervis, G.: *Kritički priručnik psihijatrije*. Stvarnost, Zagreb 1978.
18. Leonard, E.B.: *Women, Crime, and Society: A Critique of Criminology Theory*. Longman, New York 1982.
19. Melossi, D.: The "Economy" of Illegalities: Normal Crimes, Elites and Social Control in Comparative Analysis. V: D. Nelken (ed.), *The Futures of Criminology*. Sage Publications, London 1994, str. 202-219.
20. Merton, R.K.: Social Problems and Sociological Theory. V: R.K. Merton, R. Nisbet (eds.), *Contemporary Social Problems*. Harcourt, Brace & World, New York 1966.
21. Merton, R.K.: *Social Theory and Social Structure*. Free Press, New York 1957.
22. Merton, R.K.: Anomie, Anomia and Social Interaction. V: M.B. Clinard (ed.), *Anomie and Deviant Behaviour*. Free Press, New York 1964, str. 213-142.
23. Merton, R.K.: Anomie. V: L. Radzinowicz, M.E. Wolfgang (eds.), *The Criminal in Society*. Basic Books, New York 1971, str. 442-475.
24. Močnik, R.: Strpnost, sebičnost in solidarnost, *Časopis za kritiko znanosti*, 1994, št. 164-165, str. 143-164.
25. Moorhouse, H.F., Chamberlain, C.W.: *Lower Class Attitudes to Property: Aspects of the Counter-Ideology*. University of Glasgow, Glasgow 1973.
26. Morrison, W.: *Theoretical Criminology: From Modernity to Post-Modernism*. Cavendish Publishing Limited, London 1995.
27. Phillips, D.L.: *Toward a Just Social Order*. Princeton University Press, Princeton 1986.
28. Schopenhauer, A.: *O životnoj mudrosti*. Grafos, Beograd 1987.
29. Sheley, L.I.: *Crime and Modernization: The Impact of Industrialization and Modernization on Crime*. Southern Illinois University Press, Carbondale 1981.
30. Taylor, I., Walton, P., Young, Y.: *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance*. Routledge & Kegan Paul, London 1973.
31. Taylor, I.: The Political Economy of Crime. V: M. Maguire et al. (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*. Clarendon Press, Oxford 1994, str. 469-510.
32. Veblen, T.: *The Theory of the Leisure Class*. Augustus M. Kelley, New York 1965.
33. Young, J.: Working-Class Criminology. V: I. Taylor et al. (eds.), *Critical Criminology*, Routledge & Kegan Paul, London 1975, str. 63-94.
34. Žižek S.: Multikulturalizem ali kulturna logika multinacionalnega kapitalizma. *Razpol*, 1997, št. 10, str. 95-124.

Criminal behaviour and cultural pressures

Zoran Kanduč, LL.D., Research Associate, Institute of Criminology at the Faculty of Law, Kongresni trg 12, 1000 Ljubljana, Slovenia

The paper describes and explains certain associations between criminal (and deviant) behaviour and cultural (criminogenic) determinants. It briefly summarises the anomie theory of Emil Durkheim and exposes certain key themes of a dominant culture, for example, the value of success, egoism (as a normative phenomenon) and the idea of the contingency of human and social life. It also suggests a possibility of criminogenic effects of examples, set by holders of social power.

Key words: criminal sociology, deviant behaviour, crime, culture, values, criminogenic factors

UDC 343.97+316.75